

Ерментаева А.Р.

психология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: erasem@mail.ru

**ТҰЛҒАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНДЕГІ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰН**

Қоғамның жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайында адамның бәсекеге қабілеттілігін зерттеу және дамыту психология ғылымдары үшін өзекті мәселе болуда. Осыған орай, бәсекелес мінез-құлықты зерттеуге және тұлғаның позитивті бәсекеге қабілеттілігін дамытуға ғылыми-әдіснамалық бағдар ретінде болу үшін бәсекеге қабілеттіліктің психологиялық мазмұнға қатысты теориялық негіздеме ұсынылады.

Мақалада ықпалдасқан тұлғалық құрылым ретіндегі бәсекеге қабілеттіліктің көпжақты анықтамалары мен мәндік сипаттамалары шетелдік зерттеулер негізінде қарастырылады және талданады. Эмпирикалық деректер негізінде тұлғаның бәсекеге қабілеттілік мазмұнындағы позитивті сипаттамалар ретінде табыстылық, оңтайлы қарым-қатынас жасау, стресске тұрақтылық анықталады. Сондай-ақ, бәсекеге қабілеттілік мазмұнына агрессиялық, невротизм, депрессия, өшпенділік, әлеуметтік бейімсіздік сияқты басқа да бірқатар жағымсыз сипаттамалар қамтылатыны қарастырылады. Бәсекеге әсіре қабілеттілік құбылысы тұлғаның басқалардан артық болуға ұмтылысы; тұлғаның құрылымындағы бәсекеге қабілеттілік сипаттарының акцентуациясы; бәсекелес мінез-құлықтың дамуындағы теріс салдар ретінде анықталады. Тұлғада жоғары деңгейде, тұрақты және қарқынды түрде бәсекеге қабілеттіліктің дамуы маскулиндік негізде болатыны туралы деректер келтірілген. Сондай-ақ, феминдік ерекшеліктер бәсекеге қабілеттіліктің әлеуметтік-психологиялық бейімсіздікпен, аффектілікпен, эпизодты болумен және даму деңгейінің жеткіліксіздігімен байланысын анықтайды. Бәсекелес мінез-құлықтың типтері сипатталған; CW және CE бағдарлардың ерекшеліктері тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің формалары ретінде дәйектелген. Психологиялық мазмұнды талдау және негіздеу арқылы тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін позитивті дамытуға ғылыми-психологиялық, педагогикалық алғышарттардың жеткілікті екеніне қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: бәсекеге қабілеттілік, тұлға, даму, бәсекеге әсіре қабілеттілік, гендерлік өзгешеліктер, CW бағдарлы бәсекелес мінез-құлық, CE формасындағы бәсекеге қабілеттілік.

Yermentayeva A.R.

doctor of psychological sciences, professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: erasem@mail.ru

Psychological content individual's of competitiveness

In new socio-economic conditions of society, the study and development of the competitiveness of the individual become an urgent problem for the psychological sciences. In this regard, the theoretical justification of the psychological content of competitiveness as a scientific and methodological reference point for theoretical and experimental studies of the competitive behavior of the individual and the development of positive competitiveness is presented.

In the following article, on the basis of foreign research, the multivaluedness of the definition and intrinsic characteristic of competitiveness as an integrated-structural personality formation was identified and analyzed. On the basis of empirical data, positive characteristics in the content of competitiveness are revealed as parameters of success, optimal interpersonal communication, stress-resistance of the individual. Also, it was found that aggressiveness, neuroticism, depressiveness, hostility, social disadap-

tation, and other negative characteristics are included in the content of competitiveness. The phenomenon of hypercompetitiveness is defined as the desire of the individual to be superior to others; as an accentuation of competitive properties in the structure of the personality; as a negative consequence of the development of competitive behavior. Presented data shows that the high level, stability, and lability in the development of a competitive personality have a masculine basis; and, feminine traits determine the social and psychological disadaptability, affectivity, episodic and insufficient level of development of competitiveness. Types of competitive behavior and features of CW and CE orientations are described as forms of competitiveness of personality. Based on the analysis and theoretical substantiation of the psychological content, it is concluded that there are psychological and pedagogical preconditions for the positive development of the competitive behavior of the individual.

Key words: competitiveness, individual, development, hypercompetitiveness, gender features, CW orientation of competitive behavior; CE form of competitiveness.

Ерментаева А.Р.

доктор психологических наук, профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: erasem@mail.ru

Психологическое содержание конкурентоспособности личности

В новых социально-экономических условиях общества изучение и развитие конкурентоспособности личности становится актуальной проблемой для психологических наук. В связи с этим, представлено теоретическое обоснование психологического содержания конкурентоспособности как научно-методологический ориентир для теоретико-экспериментальных исследований конкурентного поведения личности и развития позитивной конкурентоспособности.

В статье на основе зарубежных исследований выявлены и проанализированы многозначность определения и сущностной характеристики конкурентоспособности как интегрированно-структурное личностное образование. На основе эмпирических данных выявлены такие позитивные характеристики в содержании конкурентоспособности, как успешность, оптимальное межличностное общение, стрессоустойчивость личности. Также обнаружено, что агрессивность, нейротизм, депрессивность, враждебность, социальная дезадаптация, и др. негативные характеристики входят в содержание конкурентоспособности. Определен феномен гиперконкурентоспособности как стремление личности к превосходству над другими; как акцентуация конкурентоспособных свойств в структуре личности; как негативное следствие развития конкурентного поведения. Представлены данные о том, что высокий уровень, стабильность и лабильность в развитии конкурентоспособной личности имеют маскулинную основу; и феминные черты определяют социально-психологическую дезадаптивность, аффективность, эпизодичность и недостаточный уровень развития конкурентоспособности. Описываются типы конкурентного поведения; особенности CW и CE ориентаций как формы конкурентоспособности личности. На основе анализа и теоретического обоснования психологического содержания сделан вывод о том, что имеются психологические и педагогические предпосылки для позитивного развития конкурентного поведения личности.

Ключевые слова: конкурентоспособность, личность, развитие, гиперконкурентоспособность, гендерные особенности, CW ориентация конкурентного поведения; CE форма конкурентоспособности.

Кіріспе. Мәселенің өзектілігі

Қазіргі кезде Қазақстан азаматтары рухани жаңғыру және ділді жаңаша қалыптастыру заманында өмір сүруде. Сондықтан терең білімділік пен жоғары деңгейдегі интеллектуалдылыққа талаптардың арта түсуі тұлғалық қасиеттерінің заманға сай дамуымен шарттасады. Жалпы, қашанда тұлға дамуы және оның іс-әрекеттегі жетістіктері, табыстылығы өзара байланысты қарастырылады.

Жеке даралық дәріптелетін қоғамда бәсекеге қабілеттілік аса құнды тұлғалық қасиет

қатарында. Қазіргі қазақстандық қоғамда да бұл қасиеттің маңызы артуда. Ал, мемлекеттік деңгейде қазақстандық қоғамның жаңаша дамуындағы басты фактор ретінде тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі өзекті мәселе болып қойыла бастады. Президент Н.Ә. Назарбаев (2017) қоғамдық сананың жаңғыруындағы басты бағыт ретінде тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі бойынша міндеттерді шешуді атайды. Сонда, тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі Қазақстан Республикасының ұлттық идеясына айналды деуге болады.

Сондықтан қазақстандықтардың жаһандану үдерісіне сәйкес қазіргі өмір жағдайында бәсекеге

қабілеттілікті зерттеудің, оның психологиялық мазмұнын ашып, сипаттаудың және осы орайда мақсат-бағдарлы дамытудың ғылыми-теориялық негіздерін жүйелеу мен психологиялық тәжірибесін қордаландыру қажет. Ал, бәсекеге қабілеттіліктің психологиялық мазмұнын анықтап, зерттеуге әдіснамалық бағдар болатын әлемдік ғылымда теориялар, эмпирикалық зерттеулерден алынған мәліметтер мен бірқатар тәжірибелік жұмыстар бар. Оған қоса, бүгінгі таңда біздің қазақстандық қоғамда кез келген тұлғаның, мысалы, кәсіби білім беру жүйесінде болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттігін дамытудың психологиялық-педагогикалық алғышарттары да жеткілікті.

Шын мәнінде, кімнің «бірінші», «тұңғыш» болғысы келмейді? Себебі, басқалардан озық шығу ортада құрметке кенеліп, мақтаныш сезімімен, материалдық пайдамен бақытты өмір сүрудің кепілі сияқты. Ал, мұның басқа жағы да бар. Әлбетте, бәсекеге қабілетті тұлға ортаның өзіне, ісіне, тұрмыс-жағдайына деген қызғаныш, жеккөру сезімдерінің туындап, өршуіне себепкер де болады. Сондықтан, тек біздің көпшілікті ұлықтайтын қоғамда ғана емес, батыс мәдениетінде де бәсекеге қабілеттілікті әрі «жағымды» («жақсы») деп дәріптейді де, екінші жағынан, «жағымсыз» («жаман») деп жақтырмайды да.

Сондықтан, бұл мақала аясында тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің психология ғылымдарындағы анықталып, зерделену жағдайы **зерттеу нысаны** ретінде қарастырылады.

Ал, **зерттеу пәні** – теориялық және эмпирикалық жолдармен алынған тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін анықтап, сипаттайтын оның психологиялық мазмұны.

Психология ғылымдарында тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі, оның анықталынуы, құрылымдары мен ерекшеліктер туралы білімдерді біртұтас жүйелі психологиялық мазмұн ретінде сипаттап, талдау осы мақала аясындағы **зерттеу мақсаты** болады.

Көздеген мақсатқа жету үшін **зерттеу міндеттері** қойылды: 1) психология ғылымдарындағы бәсекеге қабілеттіліктің анықталынуы мен мәндік сипаттамасын айқындау; 2) тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің дамуындағы жағымды/жағымсыз бағыттарды айқындап, әсіре бәсекелестік туралы ғылыми түсініктерді топтастырып, талдау; 3) психология ғылымдарында анықталған бәсекеге қабілеттіліктің гендерлік ерекшеліктері туралы білімдерді қарастыру; 4) психологияда тұлғаның

бәсекеге қабілеттілігінің теориялық-эмпирикалық жолмен алынып, белгілі болған типтік ерекшеліктердің мазмұнын жинақтап, сипаттау; 5) тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін, соның ішінде, болашақ мамандардың бәсекелес мінез-құлқын психологиялық, педагогикалық жолмен дамытудың кейбір тұрғыларын қарастыру.

Мақала аясындағы зерттеуде тұлғаның бәсекеге қабілеттігіндегі психологиялық мазмұнын анықтау

Тұлғаның бәсекеге қабілеттігіндегі психологиялық мазмұнының ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан анықтау және талдау арқылы қазіргі отандық психология ғылымдарында бәсекелестік мінез-құлықты объективті, жүйелі зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негіздерін нақтылап алуға; дәйекті эмпирикалық деректер жинақтауға; тұлғалардың өзіне де, оның маңайындағы адамдарға да жағымды болатын бәсекелестік сапа-қасиеттерді практикада дамытуға мүмкіндік береді деген **пайымды** (яғни, теориялық зерттеулердегі болжам) ұстандық. Сонымен қатар, бұл пайымдауға сәйкес талданып, дәйектелген тұлғаның бәсекеге қабілеттігіндегі психологиялық мазмұн ғылыми-теориялық және әдіснамалық бағдар тұрғысынан **маңызын** айқындайды деп санаймыз.

Мақалада қолданылған **материалдар**: бәсекеге қабілеттілік мәселесі теориялық-эксперименттік тұрғыдан қарастырылған 60-тан аса ғылыми еңбектер.

Тұлғаның бәсекеге қабілеттігіндегі психологиялық мазмұнының анықтауда және дәйектеуде талдау, жинақтау, жалпылау, салыстыру, нақтылау сияқты **теориялық зерттеу әдістері** қолданылды.

Зерттеу нәтижесі мен талдануы

Психология ғылымдарында бәсекеге қабілеттіліктің анықталуы мен мәндік сипаттамасы. Адамзат пен қоғам дамуындағы бәсекелестіктің маңызы XVIII ғасырда алдымен философияда, кейіннен XIX ғасырда элеуметтануда қарастырылған. Ал, XX ғасырда экономика мен менеджмент салаларында бәсекеге қабілеттілікті өндірістегі және тауар сатудағы табыстылықтың кепілі ретінде қарастыратын шетелдік теориялар пайда бола бастады. Жалпы, бәсекеге қабілеттіліктің экономикалық және социологиялық теорияларында қызметкердің табыстылық, көшбасшылық, стресске тұрақтылық, өзіндік дамуға ұмтылыс, бағыттылық, мотивация сияқты қасиеттері

маңызды орынға қойылады. Кейінірек отандық экономика және маркетинг салаларына қатысты «бәсекеге қабілеттілік» ұғымы, бәсекенің рөлі, бәсекеге қабілеттілікті бағалау, бәсекеге қабілетті маман дайындауға қойылатын талаптар туралы ғылыми ұстанымдар мен концепциялар орнықты.

Ал, бәсекеге қабілеттілік философиясына және білім беру жүйесінің субъектілерінде бәсекеге қабілеттілікті қалыптастырудың педагогикалық мәселелеріне ХХ ғ. соңында ТМД ғалымдары назар аудара бастайды. Тіпті, мамандардың бәсекеге қабілеттілігін шығармашылықпен өзіндік дамытуына бағытталған курс жоспарланып, Қазан мемлекеттік университетінде «Конкурентология» орталығы ашылады.

Психология ғылымдарында тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін ХХ ғасырдың соңғы жылдарынан бастап қана жаңадан категориялық талдау, зерттеу және оны дамыту мәселелері алға шығады. Дегенмен, осы аз ғана уақыт ішінде тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің кейбір жақтары бойынша әдебиетте әрмәнді анықтамалар, психологиялық теориялар мен тұрғылар пайда болды.

Жалпы, тұлғаның әртүрлі аспектілеріне қатысты мәселелерді қарастырған А. Маслоу (өзін-өзі өзектендіру), Р. Мартенс (бейімделу мен түрлі әлеуметтік рөлдерді орындауға қабілеттілік), К. Роджерс (Мен-концепция), Г. Олпорт (тұлғалық диспозиция, проприум және кемелдік), Э. Шостром (тұлғааралық өзара әрекеттесудің конструктивті тәсілдері), және т.б. дәстүрлі түрде бәсекеге қабілеттілік психологиясының негізін салушылардың қатарында аталады.

Әдебиетке жасалған талдаудан бәсекеге қабілеттіліктің күрделі құрылым ретінде тұлғалық, когнитивті, аффективті, әрекеттік құраушылардың ықпалдастығынан түзілетіні айқындалды. Бұл құраушылар біртекті даму деңгейінде болмасы анық. Оның бірі қалай болғанда да жоталы бітіспен, яғни акцентуациямен ерекшеленеді. Мұндай акцентуацияны тұлғаның әлеуметтену ерекшеліктері мен әлеуметтік рөлдері, жас ерекшелігі, күзіреті мен күзіреттілігі, жыныстық айырмашылығы, жеке-даралығы анықтайтын көрінеді (J.M. Houston, S.A. McIntire, J. Kinnie, C. Terry, 2002; B.A. Кручинин, Д.С. Котикова, 2011; W. Bönthe, S. Lombardo, D. Urbig, 2017; және т.б.).

Қазіргі психология ғылымдарында көптеген зерттеушілер бәсекеге қабілеттілікті тұл-

ғаның өміріндегі маңызды жетістіктердің психологиялық шарты болатын жағымды қасиеттердің өзара күрделі, ықпалдасып құрылуымен анықтайды. Бұл анықтамалардағы тұлғалық және мінез-құлықтық параметрлер бойынша бәсекеге қабілеттіліктің кейбір мәндік сипаттамалары әртүрлі тұжырымдалады:

– бәсекеге қабілеттілік тұлғаның өзін-өзі дәлме-дәл тануға, өзін-өзі қабылдауға және жеке даралығын өзіндік дамытуға әлеуетті мүмкіндігін танытады (Wilson J.Q., 1993; Sampson E.E., 1998);

– бәсекеге қабілеттілік невротизмнің деңгейін төмендетудің; психологиялық денсаулықты арттырудың; дәлме-дәл өзін-өзі бағалаудың; басқаларға қамқорлық көрсете алудың; жомарттық танытудың; үздіксіз, тұрақты тұлғалық дамудың кешенді көрінісі болады (Ryckman R.M., Hammer M., Kaczor L.M., Gold J.A., 1996);

– бәсекеге қабілеттілік тұлғаның өз күзіреттілігін дәлме-дәл бағалауының шарты мен факторы болады (Klein W.M., 1997);

– бәсекеге қабілеттілік тұлғаның өзіндік дамуға және рефлексияға қабілетті болуымен сипатталады (Митина Л.М., 2003);

– бәсекеге қабілеттілік әлеуметтік қажеттіліктен пайда болатын қасиет (Чегринцева С.В., 2003);

– бәсекеге қабілеттілік жетістік үшін белсенді болуды білдіреді (Токарева Е.В., 2007);

– бәсекеге қабілеттілік позитивті тұлғалық қасиеттердің жиынтығы болады (Fletcher T.D., Nusbaum D.N., 2008);

– бәсекеге қабілеттілік мотивацияға байланысты (Newby J.L., Klein G.K., 2014); т.с.с.

Бәсекеге қабілеттіліктің арқасында, D.A. Sauers, K. Bass (1990) ұстанымына сәйкес, адам баласы барлық мүмкіндіктерді жүзеге асыра алады. Әрі бұл тұлғалық қасиет жеке даралық сипатпен анықталады. Бәсекелес мінез-құлық тұлғаның іс-әрекеттік, әлеуметтік жағынан жоғары жетістігін қамтамасыз етеді. Сонда, (Kirkcaldy B., 2003:306) адамдарды бәсекеге қабілеттілік негізінде салыстырып, осы орайдағы көрсеткішті арттыруға қол жеткізу мүмкін болады. Ал, бәсекеге қабілеттілікті бұл мағынада қарастыру көбінесе жеке даралық мәдениетке негізделген батыстық дәлме, дүниетанымға сәйкес келетін сияқты.

Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілік тұлғаның жағдайды бақылай алуын, өзін-өзі танытып, жүзеге асыру мүмкіндігі жоғары болуын анықтайды. Мұнда бәсекеге қабілеттілікке

эрқашан әлеуметтік орта тарапынан үнемі сырттай бақылау, сырттай бағалау процестері қабаттас болатынын ескеру керек. Осыған байланысты пайда болған шарасыздықты, дәрменсіздікті, депрессиялық симптомдарды бәсекеге қабілетті тұлға бәсеңдетеді, баса алады (Hibbard D.R., 2010:413).

Дегенмен, бәсекеге қабілеттіліктің тұлғаның өмір сүру мәнеріндегі, іс-әрекеттегі рөлі туралы психологиялық көзқарастар әртүрлі, кейде қарама-қарсы сипатта кездеседі. Мұнда бәсекеге қабілеттілік бір жағынан, кез келген тұлғаның психологиясына тән емес, бірегей қасиет ретінде ұлықталады, екіншіден, жағымсыз қасиет ретінде датталады.

Бәсекеге әсіре қабілеттілік. Әлбетте, батыстық, қазіргі заманда ұжымдық мәдениетте бәсекеге қабілетті адамға танданады, сүйсінеді, құрметтейді, үлгі тұтады. Алайда, уақыт өте келе тұлғаның бәсекеге ұмтылысы басқа адамдардың жағдайына, сезіміне, тіпті өміріне кері әсері тиюі ықтимал. Сондықтан, Н.S. Sullivan (1953) бәсеке адамдар арасындағы қатынаста болатын қолдауды және бірін-бірі жақын тартуды бұзатынын ескерткен еді.

Ал, тұлғаның өзін-өзі дәріптеуі мен тұлғаралық қатынастардағы жетістіктері бәсекеге қабілеттіліктің құрылымдық қасиеттеріне жататын көрінеді (Houston J.M., 2002:290).

Сонымен қатар, психологиядағы бәсекеге қабілеттіліктің ынтымақтастық белгілерімен теріс байланысы тағайындалған (Martin H.J., 1976:305). Мұнда, тіпті, бәсекеге қабілеттілік тұлғаның «басқалардың арқасында жетістікке жету» ерекшелігі ретінде анықталады. Олай болса, бұл қасиет аса күрделі психологиялық мәселеге негіз болмақ: біреудің жеңісі мен жетістігі басқа(ның)лардың жеңілісі мен сәтсіздігіне әкелмек.

Бәсекеге қабілеттілік индивидтің «тұлғаралық бәсекені, сайысты пайдалана алуы және озып шығып, басқалардан гөрі артық болуға ниеттілік» арқылы да түсіндіріледі (Spence J.T., 1983:41). Сонда, басқалардан асып кетуге деген ұмтылыстың астарында адамның аяусыздығы және эгоистік тұрпаты аңғарылмақ.

Шетелдік бірқатар зерттеулерде тұлғалық ерекшеліктердің ауқымды шамасының бәсекеге қабілеттілікпен байланысы анықталған. Сонда, қызбалық, адамның өзіне сенімділігі, басқалардан оқшаулануға бейімділік пен бәсекелес мінез-құлық арасында оңды байланыс шыққан. Ал, тұлғаның басқаларға ықыласты болуы, жылы шырай танытуы бәсекеге қабілеттілікпен

теріс корреляция көрсеткен. Сондай-ақ, бәсекеге қабілеттілік артқан сайын, тұлғаның адамгершілік (әділдік, қарапайымдылық, тартымдылық) нәзіктік, елгезектік пен құнттылық сияқты қасиеттері төмен дәрежеде танылатын көрінеді және керісінше (Fletcher T.D., 2008:316).

Сондықтан, психологияда бәсекеге қабілеттілікті тұлғаның жағымды қасиеттер қатарына қоспайтын ұстанымдар да бар. Әсіресе, алыс шетелдік зерттеушілер бәсекеге қабілеттіліктің тұлғаның жеке даралығына, әлеуметтік жағдайына, білімділігі мен мәдениеттілігіне байланысты негативті сипатпен дамитынын тағайындаған. Эксперименттік зерттеулер барысында тұлғалық қасиеттер арасынан бәсекеге қабілеттіліктің акцентуациялануының кері, жағымсыз тұстары ашылған. Содан кейбір ғылыми ұстанымдар, атап айтқанда, А. Kohn (Kohn A., 1992; 1993; 1999) бойынша бәсекеге қабілеттілік адамның «қалыпты» дамуына сәйкес келмейді. Автор бәсекеге қабілеттілік тұлғаның жағымды жақтарының емес, мысалы, эгоизмнің артуына әкеледі.

Сондай-ақ, зерттеулерде бәсекеге қабілеттіліктің өндірістің жақсаруына да әсері болмайтыны тағайындалған (Stanne M.B., 1999:141; Fletcher T.D., 2008:920). Тегі, бұған бәсекеге қабілеттіліктің әлеуметтік және эмоциялық аспектілер бойынша жағымсыз тұстары әсер ететін болар.

Әдебиеттен А типті тұлғалардың негізгі сипаттамалық ерекшелігіне бәсекеге қабілеттілік жататыны белгілі. Сондай-ақ олардың стресске тұрақты болмайтыны; талап қойғыштығы; нәтиженің сапалық емес, сандық жағына баса көңіл бөлетіні; ашушандықпен, кейде агрессиямен ерекшеленетіні тағы бар. Ал, А типті тұлғалар бәрінен де жүректің ишемиялық ауруы бойынша тәуекел топ құрайтыны анықталған (Booth-Kewley S., 1987:351). Бұдан кейбір тұлғалардың жүрек ауруына бәсекеге қабілеттіліктің себеп екендігі көрінеді.

S. Alm зерттеуінде жеткіншек шақта төменгі деңгейімен салыстырғанда, жоғары деңгейде бәсекеге қабілеттілік танытқан респонденттердің 48 жасқа жетер-жетпестен ажал құшу жайттарының әлдеқайда көбірек болатыны анықталған. Мұндай жағдай әйелдерге қарағанда ер адамдарда жиірек кездеседі екен. Сондай-ақ, бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейінен жастық шақта және орта жасқа жетпестен дүниеден кету жиілігі адамның әлеуметтік артықшылығының жоғары-төмен

болуына байланысты болмайтын көрінеді (Alm S., 2011:560).

Бәсекеге қабілеттіліктің жоғарыда аталған алаңдатар сипаттамалары бұл мәселені одан тереңірек психологиялық зерттеуді қажет ететіні сөзсіз. Сондықтан бәсекеге қабілеттіліктің психологиялық мәселесі жаңаша ұстанымдарға әкелуде. Ең бастысы, бәсекеге қабілеттіліктің басқа да қасиеттер сияқты «төмен», «қалыпты», «жоғары» деңгейлері болатыны, «аса жоғары» деңгейдің акцентуациялықпен сипатталуын, одан кейін «шекаралық аймақ» басталатынын білген жөн. Осыған орай қазіргі кезде психологияда «бәсекеге әсіре қабілеттілік / әсіре бәсекелестік» ұғымы пайда болды. Осы ұғым бәсекеге қабілеттіліктің даму деңгейіндегі психологиялық және соматикалық жайттардың болуын толымды анықтамақ. Әдебиетте бәсекеге әсіре қабілеттіліктің кейбір психологиялық, әлеуметтік, экономикалық факторлары бірқатар айқындалған.

Бәсекеге әсіре қабілеттіліктің тұлға қасиеттерінің дамуымен өзара байланысы, шарттастығы болатыны белгілі. Бәсекеге қабілеттіліктің мазмұны мен сипатын, тұлғалық қасиеттермен байланысын қазіргі шетелдік психологтер «Үлкен бестік» («Big-Five») әдістемесі арқылы айқындауда. Сондай бір зерттеуде бәсекеге әсіре қабілеттілік пен тұлғаның келісімге келе алуға қабілеттілігінің барлық аспектілері арасындағы оң корреляция алынған (Ross S.R., 2003:329-333). Сондай-ақ, әсіре бәсекелестік невротизммен және оның өрескел өшпенділік жағымен оңды байланыста болатын көрінеді. Әрі бәсекеге әсіре қабілеттілік төмен дәрежедегі байланысты альтруизммен, өзін-өзі бағалаумен, оңтайлы психикалық денсаулықпен бейнелейді. Бәсекеге әсіре қабілеттілік пен экстраверсияның екі сипаты – қызбалық және позитивті эмоция арасында; ашықтықтың төрт аспектісі – идея, эстетика, әрекеттер, құндылықтар арасында; табысты болуға ұмтылыс арасында оңды корреляция шыққан.

Бәсекеге қабілеттіліктің невротизммен, эгоизмнің жоғары деңгейімен, макиавеллизммен, догматизммен, басқаларға деген сенімсіздікпен оңды және өзін-өзі бағалаумен теріс байланысы қалай эмпирикалық деректерде көрсетіледі. Бұл көрсеткіштер бәсекеге әсіре қабілеттіліктің мазмұнын аша түседі. Әсіре бәсекелестік «қадір-қасиетін сақтау немесе арттыру жолында адамдардың бәсекелесуді және қайткенде жетістікке жетуді (шығынсыз) тұрлаусыз таңдауын» білдіреді (Ruckman R.M., 1990:630).

Оған қоса, бәсекеге әсіре қабілеттілік көптеген амал-тәсілдер арқылы басқа адамдарға қатысты манипуляция, агрессия, эксплуатация, нарциссизм және қорлау көрсетумен ілесе жүретін көрінеді. Осы орайда әлеуметтік-психологиялық бейімсіздігі салдарынан бәсекеге әсіре қабілетті тұлғалардың басқа адамдарға кешірімді қатынас көрсете алмайтын ерекшеліктері арнайы эмпирикалық зерттеуде анықталған (Collier Sh.A., 2010:540).

Олай болса, бәсекеге әсіре қабілеттілік тұлғаның не өзіне, не ортадағы басқа адамдарға, тіпті, өзіне де, өзгеге де пайдалы емес, керісінше, аса зардапты салдары болады.

Бәсекеге қабілеттіліктің гендерлік ерекшеліктері. Бүкіл әлемде ер адамдар әйелдермен салыстырғанда әлдеқайда жоғары табысты қызметтер атқарады; жоғары лауазымдарға ие. Ал, басшылықта көбінесе ер адамдар да, мектепте, мысалы бастауышта әйел-педагогтер еңбек етеді. Бұл жағдайлар тұлғалардың бәсекеге қабілеттілік танытуындағы гендерлік ерекшелік болар. Осыған орай, психологияда гендерлік стереотиптерді зерттеу арқылы ер адамдарда бәсекеге қабілеттіліктің әйелдермен салыстырғанда жоғары деңгейде болуы туралы бірқатар мәліметтер жиналған. Себебі, А. Kohn (Kohn A., 1992:34) ескерткендей, ер адамдар бала кезден бәсекеге қабілетті болуға дайындалады. Сондай-ақ, ерте жастан ер балалар бәсекелестік әрекеттерді спорттық сайыс сияқты қабылдап, белсенділік танытып өседі (Mathur R., Berndt T.J., 2006:366).

Ал, этнопсихологиялық зерттеулерден әйелдер табиғатынан әлеуметтік өзара әрекеттесу мен өзара қатынас жасауға, ынтымақтастық пен қолдау көрсетуге бағдарланатыны белгілі. Сондықтан, қыздарға ер балалармен салыстырғанда бәсеке жағдайының әлдеқайда қолайсыз болатын көрінеді (Benenson J.F., 2002:238).

Сондай-ақ, бәсекеге әсіре қабілеттіліктің пайда болып, қарқынмен дамуы әйелдердің дұрыс тамақтана алмауымен байланысты екені анықталған (Bugckle M.A., 1999:821).

Ал, ерлі-зайыптылардың қатынастарындағы қиындықтарды индивидтердің бәсекеге әсіре қабілетті болуынан шығатын сияқты (Ruckman R.M., 2002:527). Сондай-ақ, мұнда бәсекеге әсіре қабілеттіліктің адалдықпен және альтруизммен байланысының әлсіздігі, статистикалық мәнді еместігі анықталған. Оның бір себебі бәсекеге қабілеттіліктің салдары ер адамдар мен әйел адамдардың психологиялық ерекшеліктеріне қарай типтік әртүрлілігінен болар.

Жалпы, қыздар өздеріндегі бәсекеге қабілеттілікті, агрессияны ашық көрсетпеу үшін әлеумет-бағдарлы дамиды сияқты (Underwood M.K., 2003). Ал, A.L. Booth, P.J. Nolen (2009) қыздардың бәсекеге қабілеттілігі жыныстық гомогенді ортада – қыздар мектебінде жоғары деңгейде танылатыны туралы тұжырым жасаған екен.

Ер адамдармен салыстырғанда әйелдердегі бәсекеге әсіре қабілеттіліктің достық қатынастың әлдеқайда төмен деңгейімен байланысты болуы белгіленген (Schneider B.H., 2005:189). Бұл байланыс әсіресе ұжымдық мәдениет жағдайына тән көрінеді. Олай болса, бәсекеге қабілетті мінез-құлықты жоғары деңгейде көрсеткен әйелдер жақын қарым-қатынасқа бейімсіз келеді.

Сондай-ақ, кейбір эмпирикалық зерттеулер бойынша, ер адамдар әйелдерге қарағанда бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейін белгілі бір жағдайларда ғана танытады екен. Ер адамдардың өзін-өзі бағалауы жоғары болса және дос-жарандар рейтингісінде алдыңғы орында болса ғана олардың бәсекеге қабілеттілігі жоғары деңгейге сәйкес келген (Hibbard D.R., 2010:421).

Олай болса, ер адамдардың арасында бәсекеге қабілеттілік, ашық түрдегі бәсекелестіктің белгілері жоғары бағаланып, дәріптеледі. Ал, әйелдер тарапынан олардың әлеуметтену ерекшеліктеріне байланысты бәсекеге қабілеттілік ер адамдарға тепе-тең дәрежеде ұлықталмайды да, танылмайды да деп санаймыз. Себебі, жеке даралық мәдениетті айтпағанда, ұжымдық ділді ұстанатын қоғамдарда білім алуда, мансапқа жетуде, еңбекте айтарлықтай зор жетістікке ие болған әйелдер аса көп кездеседі. Тек қана әйелдердің ғана емес, жалпы, бәсекеге қабілеттіліктің гендерлік ерекшеліктерін психологиялық зерттеу тым жеткіліксіз деп санаймыз. Әсіресе, мұнда әлеуметтік және этникалық тұрғыдан бәсекеге қабілеттіліктің гендерлік мазмұны әлі ашылмаған.

Бәсекелес мінез-құлық типтері. Психологияда бәсекеге қабілеттіліктің типтік жіктемелері бар. Соның ішінде бәсекелес мінез-құлықтың мотивациялары немесе бағдарларына негізделіп, екі тип ажыратылады:

1) басқалардан озып, артық көріну, жеңіп шығуға бағдарланатын бәсекеге қабілеттілік – CW («*competing to win*»);

2) әрекетпен жетістікке жетуге бағдарланатын бәсекеге қабілеттілік – CE («*competing to excel*»).

CW бойынша бір адамның жеңісі басқаның жеңілісіне байланысты болады. Мұнда бәсекеге

қабілетті тұлғаның мақсаты өз қарсыласынан немесе бәсекелесінен озық болып, оны «шаң қаптыру» екені даусыз. Басқаша айтқанда, CW жетістікке жетіп, табысты болуды емес, қарсыласына өзінің артықшылығын танытуды, озбырлығын көрсетуді көздейді. Осыған байланысты CW мен агрессияның арасындағы байланыстың күштілігі эмпирикалық зерттеуде дәлелденген (Hibbard D.R., 2010:414).

CE басқаның алдын орауға бағдарланбайды. Бірақ, CE қалай да жеке өзі жетістікке жетудің бәсекелестік амал-тәсілдерін қолдана алады. Бәсекеге қабілеттіліктің бұл түрін R.M. Ruckman, M. Hammer, L.M. Kaczor, J.A. Gold (1990) «тұлғалық дамудағы бәсекеге қабілеттілік»; R.E. Franken, D.J. Brown (1996) «жақсылап, дұрыстап орындауға қажеттілік»; F. Tassi, B.H. Schneider, J.F. Richard (2001) «міндетке бағдарланған бәсеке» деп қарастырады. Қалай болғанда да, CE бәсекені өзінің жеке басының жетістігі үшін қолданады.

Бәсекеге қабілеттіліктің мұндай екі бағдары гендерлік ерекшеліктермен де байланысты болуы керек. Бәсекелестік кезінде кейбір шиеленістік, басымдылық таныту, агрессиялық қылық жағдайлардың кездесуі ықтимал. Ал, енді, мұндай жағдайлар әйелдермен салыстырғанда ер адамдарға қалыпты сияқты болып, әлдеқайда жиірек, ашық көрінуі мүмкін. Дегенмен, CW бағдарлы әйелдердің өмірінде әлеуметтік және эмоциялық мәселелер көбірек орын алатыны; жалғыздық сезімінің жоғары болатыны; ер адамдармен салыстырғанда депрессиялық симптомдар жиі кездесетіні эксперимент арқылы анықталған. Оған қоса, талай психологиялық зерттеулерде агрессия мен депрессияның арасындағы байланыстың әйелдерде күшті, ер адамдарда әлсіз болатыны табылған (Burton L., 2007:48). Әрі, CW формасына сәйкес бәсекеге қабілеттілік танытатын әйелдердің ұжымдық ділге сәйкес әлеуметтік ортада позитивті бағалануы күрделі мәселе деп санаймыз. Бұдан біртіндеп әйелдердің тұлғааралық қатынас жасауда қиындықтары көбейіп, өздеріне деген құрметі төмендейді. Сондықтан, CW деңгейі неғұрлым жоғары болса, әйелдер соғұрлым эмоциялық жайсыздықты бастан кешіретін болады.

Ал, CE бәсекеге қабілеттіліктің әлдеқайда әлеуметтік ортадағы ыңғайлы болмаса да нейтралды формасын бейнелейді деуге болады. Мұнда тұлға тек өзінің жеке басының жетістікке жетуіне және сол үшін оған әлеуметтік ортаның қошемет көрсетуіне мүдделі. Сонымен қатар, бір қызық жайт анықталған: жеке даралық та,

ұжымдық мәдениетте де СЕ типімен сипатталатын ер адамдар мен әйелдердің әлеуметтік күзiреттiлiктерi, яғни, қарым-қатынас жасаудағы мүмкiндiктерi жоғары деңгеймен ерекшеленедi (Schneider В.Н., 2005:190). Дегенмен, СЕ типiндегi әйелдерден гөрi ер адамдарда бәсекеден қанағаттану, рахаттану сезiмi мен достық қатынас арасындағы оң корреляция болған. Әрi, СЕ типiне әрқашан оптимизм тән деуге болады (Harter S., 1990:371).

СЕ бағдарлы типте бәсекеге қабiлеттiлiк және өзiне деген құрмет арасында (Ruckman R.M., 1990:635) жоғары корреляция табылған. Ал, бәсекеге қабiлеттiлiк және қанағаттану сезiмi мен өзiн-өзi бағалау жоғары арасында оң байланыс; бәсекеге қабiлеттiлiк және мазасыздық пен депрессиялық күй арасында (Helgeson V.S., 1999:154) терiс байланыс шыққан. Сондықтан СЕ бағдарлы типте әлеуметтiк-психологиялық бейiмделудегi және эмоциялық жай-күй мәселелерi СW формасымен салыстырғанда бәсең және сирек кездесуi мүмкiн. Онда, СW типте тұлғааралық қатынас жасаудың деңгейi де төмен болары сөзсiз. Зерттеулер бойынша, СЕ бағдарлы типте гендерлiк жағынан қалыпты, ер адамдар мен әйелдердiң бәсекелес мiнез-құлқы, эмоциялық жай-күйi, қатынас жасаудағы механизмдер тепе-тең болып, мұнда айтарлықтай өзгешелiктер кездесе бермейдi.

Олай болса, СW бағдары стереотиптi түрде әлдеқайда ер адамдарға тән тип ретiнде қарастырылады. Психологияда СЕ бағдарлы типтiң нақты гендерлiк типизациямен ерекшеленуi тiркелмеген құбылыс.

Бәсекеге қабiлеттiлiктi дамытудың кейбiр бағыттары. Жоғарыда қарастырылған бәсекеге қабiлеттiлiктiң тұлға болмысы мен денсаулығына, тiптi, өмiр сүруiне зиян келтiретiн жағымсыз беталыстары күрделi мәселе екенi даусыз.

Осы орайда алынған деректердi ескеру керек сияқты. Бәсекеге қабiлеттiлiк адамның тұлғалық дамуға ұмтылысы үшiн емес, оның өзiн-өзi бағалауы үшiн маңызды болуы анықталған (Bönte W., 2017:183-184). Басқаша айтқанда, мұнда сыналұшылар бәсекеге қабiлеттiлiктi тұлғалық даму үшiн мүмкiндiк ретiнде қарастырмаған. Олай болса, бұл жағдай тұлғаның бәсекеге бағдарлануы мансапты арттырумен байланысты екенiн көрсетедi.

Сонда, әлеуметтiк, эмоциялық, рефлексиялық аспектiлер бойынша тұлғаның бәсекеге қабiлеттiлiгiн СЕ формасында мақсат-бағдарлы дамытудың көкейтестiлiгi арта түседi.

Сондықтан позитивтi бәсекелестiк мiнез-құлқыты таныту мүмкiндiгiн өзектендiру, артыру қажеттiгi шығады.

Осыған байланысты ЖОО-дағы кәсiби бiлiм беру жүйесiнде болашақ мамандардың оңды, яғни өздерi және басқалар үшiн маңызды, жасампаздықты анықтайтын бәсекеге қабiлеттiлiктi дамытудың кейбiр бағыттары психологиялық-педагогикалық теория мен практика тұрғысынан ТМД зерттеушiлерiнiң соңғы жылдардағы еңбектерiнде қарастырылады.

Бәсекеге қабiлеттiлiк ретiнде ұйымдастырушы-педагогикалық шарттар мен құрылымдық-функционалдық үлгi арқылы студенттердiң кәсiби мақсатқа сәйкес жоғары деңгейдегi бiлiмiн, икемдiлiктерiн, тәжiрибелiгiн, адамгершiлiк ұстанымын қалыптастыруды алға қою ұсынылады (Ангеловский А.А., 2004; 2006:17). Сонда, ЖОО жүйесiнде бәсекеге қабiлеттiлiктiң дамуы арнайы педагогикалық жағдайлар ұйымдастырумен байланысты болмақ.

Психологияда көбiне бәсекеге қабiлеттiлiктiң пайда болып, дамуын сыртқы факторлардың әсерiне байланысты зерттеу бағыты кездеседi. Осы орайда, бәсекеге қабiлеттiлiк кең мағынада, жұмыс берушiнiң психологиялық үмiтiне, қоғамның әлеуметтiк талаптарына деген динамикалық тұрғыдан сәйкес келу дәрежесi мен өлшемiне бағдарланады. Ал, тар мағынада бәсекеге қабiлеттiлiк тұлғаның кәсiби даму мен жетiстiктi болжап, соған сәйкес ептiлiк, икемдiлiк танытуға мүмкiндiк беретiн әртүрлi деңгейде ықпалдасатын тұлғалық қасиеттерден құралады. Сонда, бәсекеге қабiлеттiлiктiң көрсеткiштерiне психологиялық бейiмдiлiк, өзiне деген қатынас, құндылықтар мен мағыналық бағдарлар қамтылады. Бұл жағдайда бәсекеге қабiлеттiлiктiң аса жоғары деңгейiндегi сипаттамаларды физикалық денсаулық, ер адам болу, инстинктивтi түрде басымдылыққа ұмтылу сияқты индивидтiк ерекшелiктер көрсетiледi. Негiзiнде, жеке дара тұлғалық ерекшелiктер бойынша бәсекеге қабiлеттiлiктiң жоғары деңгейiн сенiмдi, адал, жауапты, бастамашы болу мен өзiн-өзi таныта алу сипаттайды. Кәсiби тұрғыдан бәсекеге қабiлеттiлiктiң жоғары деңгейiн интеллектуалдық дамуы, коммуникациялық күзiреттiлiгi, iс-әрекетке iшкi мотивацияның болуы айқындайды. Осыған байланысты қызметтегi жоғары лауазымға, материалдық-қаржылық жағынан қамсыздыққа бағдарлану маманды бәсекеге қабiлеттiлiктiң жоғары деңгейiне жеткiзуi туралы тұжырым жасалады (Холодцева Е.Л., 2006).

Бәсекеге қабілеттілік тұлғаның жеке даралығының көрсеткіші екені сөзсіз. Осы орайда бәсекеге қабілеттіліктің даму мәселесі өмірдегі өзгермелі және күрделі жағдайларда өзіндік дамуға; мақсатқа жетуде оңтайлы және гуманистік тәсілдерді табуға; табысты тұлға және маман болуға мүмкіндік бере алатын ғана жеке дара психологиялық қасиеттердің жиынтығымен анықталады (Токарева Е.В., 2008). Бұл жағдайда тұлғада бәсекеге қабілеттіліктің жеке дара даму ерекшеліктері бағыттылық, құзіреттілік, ептілік сияқты ықпалдасқан қасиеттері мен әрекеттік және әлеуметтік ерікті, икемділікті, ассертивтілікті көрсететін психодинамикалық ерекшеліктердің өзара байланысы, шарттастығы арқылы қарастырылады.

Кейде бәсекеге қабілеттілік кәсіби іс-әрекетіне қатысы жоқ тұлғалық қасиеттер жиынтығы ретінде сипатталады (Кручинин В.А., Котикова Д.С., 2011:9). Мұнда, әмбебаптық мазмұндағы ашықтық, мақсаткерлік, еңбекқорлық, тәуекелшілдік, жауапкершілік, тәуелсіздік, стресске тұрақтылық, креативтілік, өзіне деген сенімділік, көшбасшылық, рефлексивтілік, байқампаздық, өзін-өзі реттеуге қабілеттілік, мәдени-адамгершілік қасиеттер, өзіндік дамуға қабілеттілік, нәтижеге жетуді көздей алу – тұлғаның бәсекелестік мінез-құлқы мен іс-әрекетіндегі дамудың басты факторлары болады. Дегенмен, психологиялық тұрғыдан студенттерді зерттеуде бәсекеге қабілеттіліктің даму деңгейін жас ерекшелікпен, жыныс айырмашылығымен, гендерлік өзгешеліктермен байланыстыру дәстүрі сақталады. Сонда, адамның жасы жетілген сайын, ер адамдар әйелдерге қарағанда маскулиндік өзгешеліктің негізінде бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейде дамуын көрсетеді.

Жалпы, бәсекеге қабілеттілікті дамытуда басты назар аударатын критерийлер ретінде тұлғаның әлеуметтік және кәсіби маңызды болатын когнитивтік, мотивациялық, құндылықтар негізіндегі қасиеттер көрсетіледі (Хазова С.А., 2011).

Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілікті дамытудың шарттары ретінде ЖОО-ғы психологиялық сүйемелдеу (Плугарева А.В., 2008), психологиялық-дидактикалық кешен (Никулина О.В., 2015) сияқты дамудың, қалыптасудың психологиялық, педагогикалық негіздері қарастырылады.

Олай болса, ТМД ғалымдары тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің даму бағытын сырттан басқаруға болатынын әртүрлі психологиялық-

педагогикалық ықпал арқылы басқаруды ұсынады.

Қорытынды. Келешек зерттеудің бағыттары

Бұл мақалада теориялық зерттеу арқылы психологиядағы тұлғаның бәсекеге қабілеттілік және оның психологиялық мазмұнмен сипатталуындағы ерекшеліктер мәселесі қарастырылды.

Бәсекеге қабілеттілікті психологиялық мазмұны бойынша талдап, дәйектеу өзекті ғана емес, аса маңызды деп санадық. Оның кем дегенде екі себебі бар. Біріншіден, қазіргі кезде бәсекеге қабілеттілік және оны дамыту біздің қоғамда декларативті түрде ғана, бірақ аса белсенді айтылуда. Ал, бәсекеге қабілеттілік психологиясы ғылым мен практикада соңғы жылдары ғана зерттеліп, негізделуде. Отандық психология ғылымдары үшін бәсекеге қабілеттілікті зерттеу және дамыту әзірше ашық мәселе күйінде тұр. Екіншіден, отандық психологияда бәсекеге қабілеттілікті зерттеудің және дамытудың теориялық-әдіснамалық негіздерін нақтылау, жүйелеу де тың тақырып қалпында. Сондықтан, бұл мақалада шетелдік зерттеулерді теориялық талдау арқылы бәсекеге қабілеттіліктің анықталуын, мәндік сипаттамасын, жағымды және жағымсыз жақтарын, типтік жіктелуін, гендерлік ерекшеліктерін, дамыту мәселелерін біртұтас психологиялық мазмұндағы жүйелі білім түріне келтіру көзделді.

Бұл теориялық зерттеу нәтижелері шетелдік психологияда бәсекеге қабілеттілік туралы «амбивалентті» тұрғының қалыптасқанын көрсетті.

Жеке даралық мәдениет пен зерттеулер негізінде бәсекеге қабілеттілік тұлғаның жетістікке жетуге, табысты болуға, әлеуметтік ортада өзін-өзі танытуына, мансап-лауазымын арттыруға, өзінің когнитивтік, эмоциялық, әлеуметтік-психологиялық әлеуеттерін өзектендіруге, өзін-өзі дамытуға мотивацияның жоғарылығы немесе бағдарлануы ретінде анықталып, түсіндіріледі. Бұл – бір жағынан. Мұндай жағдайда бәсекеге қабілетті адам басқалар үлгі тұтатын, қызығатын, таңданатын, сый-құрметпен дәріптейтін ерекше тұлға ретінде бағаланады. Нәтижесінде бәсекеге қабілетті тұлға оптимизммен, жақын қатынастармен, достық сезіммен өз ортасына кері байланыс таныта алады. Осыған орай, бәсекеге қабілетті тұлғаның әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық

жағдайы, жай-күйі де өзі үшін оңтайлы, тиімді болады. Бұл – СЕ бағдарлы дейтін бәсекеге қабілеттілік типінің қысқаша сипаттамасы.

Ал, екінші жағынан, бәсекеге қабілеттілік басқалардың алдында өзінің мықтылығын таныту; басқалардың алдында болып, жеңіс пен жетістікке жету; басқаларға басымдықпен, қыр көрсетіп, озық болу сияқты мотивациялардың жоғары деңгейімен, бағыттылықпен сипатталатын тұлғалық қасиет ретінде мазмұндалып, тұжырымдалады. Мұнда бәсекеге қабілетті тұлға басқалардың өзіне деген қызғанышына, жеккөруіне, өшпенділігіне себеп болуы ықтимал. Өз кезегінде мұндай бәсекеге қабілеттілік агрессиялық қылықтармен және депрессиялық симптомдардың пайда болуымен ұштасып кету қаупі болады. Осы орайда бәсекеге қабілетті тұлғаның әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық мәселелерге душар болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, бәсекеге қабілеттіліктің СW типі деп аталатын формасының тұлға үшін күрделі әлеуметтік-эмоциялық төлемі, құны болады.

Бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейі немесе оның даму бағытындағы «шекаралық аймақта» бәсекеге әсіре қабілеттілік анықталады. Бұл тұлғаның өзіне де, оның ортасына да белгілі бір жағымсыз ықпалын тигізетін жетістік пен басымдылық жолындағы асқан белсенділікті сипаттайды. Бәсекеге әсіре қабілеттілік СЕ типінде де, СW типінде де орын алуы мүмкін деп санаймыз.

Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілік жас ерекшелікке, жыныс айырмашылығына, әлеуметтік-мәдени өзгешелікке байланысты сараланады. Әдебиетке жасалған талдау психологияда жас ерекшелікке байланысты зерттеулердің жалпылық сипатын (яғни, жеткіншек, жасөспірім, ересек адамдар бойынша өзгеше ақпараттардың болмауы) және бұл контексте лонгитюдті, салыстырмалы мәліметтердің жоқтығын, бәсекеге қабілеттіліктің генезисі бойынша деректердің тапшылығын айқындады.

Бәсекеге қабілеттілік психологиясында сан жағынан да, сапа жағынан да бірталай гендерлік зерттеулер жүргізілген. Осыған орай еңбектерде ер адамдар мен әйелдердің бәсекеге қабілеттілігін салыстыруда көптеген стереотипті деректер және оларды жоққа шығарған біренсаран ақпараттар кездесті. Біз қарастырған зерттеулердің барлығында дерлік ер адамдардың әйелдерге қарағанда бәсекеге қабілетті екені

анықталған. Ер адамдар СЕ типінде де, СW типінде де бәсекеге қабілеттіліктің әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық жағдайларында әйелдермен салыстырғанда тұрақтылық, мықтылық таныта алатын көрінеді. Зерттеулер бойынша, әйелдер табиғатына байланысты СW, кейде СЕ типтерінде әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық ауыртпалықта жалғыздық сезімі, депрессия, жақын адамдармен тіл табыса алмау сияқты мәселелерге көбірек кездеседі. Жалпы, СЕ типі бойынша ер адамдар мен әйелдердің бәсекеге қабілеттілігі тепе-тең мазмұнмен сипатталады.

Бәсекеге қабілеттілік ерекше феномен болғандықтан, тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін СЕ формасында және мақсат-бағдарлы дамыту көкейтесті мәселе болады. Тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі өзі үшін де, басқалар үшін де құнды, маңызды болуы шарт деп санаймыз. Сондықтан, ЖОО-дағы кәсіби білім беру жүйесінде болашақ мамандардың жасампаз іс-әрекеттері мен ізгі қатынастарын анықтайтын бәсекеге қабілеттілікті дамыту қажет. Оған психологиялық, педагогикалық әдебиетте теориялық-әдіснамалық алғышарттардың бар екендігі белгілі болды. Басқаша айтқанда, болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін дамытудың әртүрлі аспектілерін теория мен практика тұрғысынан ТМД зерттеушілері қарастырған.

Келешекте бәсекеге қабілеттіліктің әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-демографиялық өзгешеліктер, жас ерекшелік, жыныстық айырмашылық, материалдық-қаржылық фактор сияқты көптеген шарттарға байланысты сипаттары мен мазмұнын теориялық негіздеп, эмпирикалық деректер алу қажеттігі бар. Себебі, бұл шарттардың отандық психология ғылымдарында осы кезге дейін бәсекелес мінез-құлық пен тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін дамытуда ескеріліп, толымды зерттелмегені қолжетімді ақпарат көздеріне жасаған талдаудан айқындалды.

Бұл зерттеу нәтижесінде бәсекеге қабілеттіліктің мазмұны мен даму мәселесін субъектілік парадигма тұрғысынан қарастырудың өзектілігі айқын байқалды. Осыған байланысты субъектілігі мен өзін-өзі дамытуға психологиялық даярлықтың жоғары деңгейінің шарттастығы ғана тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін өзіне және өзгелерге құнды қасиет ретінде дамытуды қамтамасыз етеді деп болжаймыз. Бұл болжам да келешектегі зерттеудің негізі болады.

Әдебиеттер

- Alm S. The worried, the competitive and the indifferent – Approaches to the future in youth, their structural roots and outcomes in adult life // *Futures*. – 2011. – 43. – С. 552–562. doi:10.1016/j.futures.2011.01.012.
- Ангеловский А.А. Формирование конкурентоспособности студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе. – Челябинск: Образование, 2006. – 187 с.
- Benenson J.F., Roy R., Waite A., Goldbaum S., Linders L., Simpson A. Greater discomfort as a proximate cause of sex differences in competition // *Merrill-Palmer Quarterly*. – 2002. – 48. – С. 225–247.
- Booth-Kewley S., Friedman H.S. Psychological predictors of heart disease: a quantitative review // *Psychological Bulletin*. – 1987. – 101. – С. 342–362.
- Bönte W., Lombardo S., Urbig D. Economics meets psychology: Experimental and self-reported measures of individual competitiveness // *Personality and Individual Differences*. – 2017. – 116. – С. 179–185.
- Burckle M.A., Ryckman R.M., Gold J.A., Thornton B., Audesse R.J. Forms of competitive attitude and achievement orientation in relation to disordered eating // *Sex Roles*. – 1999. – 40. – С. 853–870.
- Burton L., Hafetz J., Henninger D. Gender differences in relational and physical aggression // *Social Behavior and Personality*. – 2007. – 35. – С. 41–50.
- Collier Sh.A., Ryckman R.M., Thornton B., Gold J.A. Competitive Personality Attitudes and Forgiveness of Others // *The Journal of Psychology*. – 2010. – 144(6). – С. 535–543.
- Fletcher T.D., Nusbaum D.N. Trait competitiveness as a composite variable: Linkages with facets of the big-five // *Personality and Individual Differences*. – 2008. – 45. – С. 312–317. doi:10.1016/j.paid.2008.04.020
- Fletcher T.D., Major D.A., Davis D.D. The interactive relationship of competitive climate and trait competitiveness with workplace attitudes, stress, performance // *Journal of Organizational Behavior*. – 2008. – 29. – С. 899–922.
- Harter S. Adolescent self and identity development // *At the threshold: The developing adolescent*. – Cambridge: Harvard University Press. – 1990. – С. 352–387.
- Helgeson V.S., Fritz H.L. Unmitigated agency and unmitigated communion: Distinctions for from agency and communion // *Journal of Research in Personality*. – 1999. – 33. – С. 131–158.
- Hibbard D.R., Buhrmester D. Competitiveness, Gender, and Adjustment Among Adolescents // *Sex Roles*. – 2010. – 63. – С. 412–424. doi:10.1007/s11199-010-9809-z.
- Houston, J.M., McIntire, S.A., Kinnie, J., Terry, C.A. factorial analysis of scales measuring competitiveness // *Educational and Psychological Measurement*. – 2002. – 62. – С. 284–298.
- Mathur R., Berndt T.J. Relations of friends' activities to friendship quality // *Journal of Early Adolescence*. – 2006. – 26. – С. 365–388.
- Martin H.J., Larsen K.S. Measurement of competitive cooperative attitudes // *Psychological Reports*. – 1976. – 39. – С. 303–306.
- Хазова С.А. Критерии развития конкурентоспособности личности: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriterii-razvitiya-konkurentosposobnosti-lichnosti>
- Холодцева Е.Л. Конкурентоспособность в системе разноуровневых характеристик личности работников социальной сферы: дис. ... канд. пс. наук. – Барнаул, 2006. – 214 с.
- Kirkcaldy B., Furnham A., Martion T. Parental attitudes towards pocket money, trait competitiveness and occupational stress // *Journal of Managerial Psychology*. – 2003. – 18(4). – С. 305–323.
- Кручинин В.А., Котикова Д.С. Формирование конкурентоспособности личности студента в процессе профессиональной подготовки. – Н.Новгород, 2011. – 222 с.
- Kohn A. No contest: The case against competition. – Boston: Houghton Mifflin, 1992.
- Schneider B.H., Woodburn S., del Pilar Soteras del Toro M., Udvari S.J. Cultural and gender differences in the implications of competition for early adolescent friendship // *Merrill-Palmer Quarterly*. – 2005. – 51(2). – С. 163–191.
- Spence J.T., Helmreich R.L. Achievement-related motives and behaviors // *Achievement and achievement motives: Psychological and sociological approaches*. – San Francisco: W.H. Freeman and Company, 1983. – С. 7–74.
- Stanne M.B., Johnson D.W., Johnson R.T. Does competition enhance or inhibit motor performance: a meta-analysis // *Psychological Bulletin*. – 1999. – 125. – С. 133–154.
- Токарева Е.В. Конкурентоспособность личности – залог успешности в профессиональной деятельности // *Психология и школа*. – 2008. – №3. – С. 76–83.
- Ross S.R., Rausch M.K., Canada K.E. Competition and cooperation in the five-factor model: Individual differences in achievement orientation // *Journal of Psychology*. – 2003. – 137. – С. 323–337.
- Ryckman R.M., Hammer M., Kaczor L.M., Gold J.A. Construction personal development competitive attitude scale // *Journal of Personality Assessment*. – 1990. – С. 630–639.
- Ryckman R.M., Thornton B., Gold J.A., Burckle M.A. Romantic relationships of hypercompetitive individuals // *Journal of Social and Clinical Psychology*. – 2002. – 21. – С. 517–530.

References

- Alm, S. (2011). The worried, the competitive and the indifferent – Approaches to the future in youth, their structural roots and outcomes in adult life. *Futures*, 43, 552–562. doi:10.1016/j.futures.2011.01.012.
- Angelovskiy, A.A. (2006). Formirovaniye konkurentosposobnosti studentov v protsesse professional'noy podgotovki v vuze

[Formation of competitiveness of students in the process of professional training in the university], Chelyabinsk: Obrazovaniye [Education], 187. (In Russian).

Benenson, J.F., Roy, R., Waite, A., Goldbaum, S., Linders, L., & Simpson, A. (2002). Greater discomfort as a proximate cause of sex differences in competition. *Merrill-Palmer Quarterly*, 48, 225–247.

Booth-Kewley, S., & Friedman, H.S. (1987). Psychological predictors of heart disease: a quantitative review. *Psychological Bulletin*, 101, 342–362.

Bönte, W., Lombardo, S., & Urbig, D. (2017). Economics meets psychology: Experimental and self-reported measures of individual competitiveness. *Personality and Individual Differences*, 116, 179–185.

Burckle, M.A., Ryckman, R.M., Gold, J.A., Thornton, B., & Audesse, R. J. (1999). Forms of competitive attitude and achievement orientation in relation to disordered eating. *Sex Roles*, 40, 853–870.

Burton, L., Hafetz, J., & Henninger, D. (2007). Gender differences in relational and physical aggression. *Social Behavior and Personality*, 35, 41–50.

Collier, Sh.A., Ryckman, R.M., Thornton, B., & Gold, J.A. (2010). Competitive Personality Attitudes and Forgiveness of Others. *The Journal of Psychology*, 144(6), 535–543.

Fletcher, T.D., & Nusbaum, D.N. (2008). Trait competitiveness as a composite variable: Linkages with facets of the big-five. *Personality and Individual Differences*, 45, 312–317. doi:10.1016/j.paid.2008.04.020

Fletcher, T.D., Major, D.A., & Davis, D.D. (2008a). The interactive relationship of competitive climate and trait competitiveness with workplace attitudes, stress, performance. *Journal of Organizational Behavior*, 29, 899–922.

Harter, S. (1990). Adolescent self and identity development. At the threshold: The developing adolescent. Cambridge: Harvard University Press, 352–387.

Helgeson, V.S., & Fritz, H.L. (1999). Unmitigated agency and unmitigated communion: Distinctions for from agency and communion. *Journal of Research in Personality*, 33, 131–158.

Hibbard, D.R., & Buhrmester, D. (2010). Competitiveness, Gender, and Adjustment Among Adolescents. *Sex Roles*, 63, 412–424. doi:10.1007/s11199-010-9809-z

Houston, J.M., McIntire, S.A., Kinnie, J., & Terry, C.A. (2002). factorial analysis of scales measuring competitiveness. *Educational and Psychological Measurement*, 62, 284–298.

Mathur, R., & Berndt, T.J. (2006). Relations of friends' activities to friendship quality. *Journal of Early Adolescence*, 26, 365–388.

Martin, H.J., & Larsen, K.S. (1976). Measurement of competitive cooperative attitudes. *Psychological Reports*, 39, 303–306.

Khazova, S.A. (2011). Kriterii razvitiya konkurentosposobnosti lichnosti [Criteria for development of competitiveness of the person]: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriterii-razvitiya-konkurentosposobnosti-lichnosti> (In Russian).

Kholodtseva, Ye.L. (2006). Konkurentosposobnost' v sisteme raznourovnevnykh kharakteristik lichnosti rabotnikov sotsial'noy sfery: dis. ... kand. ps. nauk. [Competitiveness in the system of different levels of personality characteristics of workers in the social sphere: dis. ... cand. ps. sciences], Barnaul, 2006, 214. (In Russian).

Kirkcaldy, B., Furnham, A., & Martion, T. (2003). Parental attitudes towards pocket money, trait competitiveness and occupational stress. *Journal of Managerial Psychology*, 18(4), 305–323.

Kruchinin, V.A., Kotikova, D.S. (2011). Formirovaniye konkurentosposobnosti lichnosti studenta v protsesse professional'noy podgotovki [Formation of student's competitiveness in the process of professional training], N.Novgorod, 222. (In Russian).

Kohn, A. (1992). No contest: The case against competition. Boston: Houghton Mifflin.

Schneider, B.H., Woodburn, S., del Pilar Soteras del Toro, M., & Udvari, S.J. (2005). Cultural and gender differences in the implications of competition for early adolescent friendship. *Merrill-Palmer Quarterly*, 51(2), 163–191.

Spence, J.T., & Helmreich, R.L. (1983). Achievement-related motives and behaviors. *Achievement and achievement motives: Psychological and sociological approaches*. San Francisco: W.H. Freeman and Company, 7–74.

Stanne, M.B., Johnson, D.W., & Johnson, R.T. (1999). Does competition enhance or inhibit motor performance: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125, 133–154.

Tokareva, Ye.V. (2008). Konkurentosposobnost' lichnosti – zalog uspekhov v professional'noy deyatel'nosti [Competitiveness of personality is the key to success in professional activity]. *Psikhologiya i shkola [Psychology and school]*, 2015, №3, 76–83. (In Russian).

Ross, S.R., Rausch, M.K., & Canada, K.E. (2003). Competition and cooperation in the five-factor model: Individual differences in achievement orientation. *Journal of Psychology*, 137, 323–337.

Ryckman, R.M., Hammer, M., Kaczor, L.M., & Gold, J.A. (1990). Construction personal development competitive attitude scale. *Journal of Personality Assessment*, 630-639.

Ryckman, R.M., Thornton, B., Gold, J.A., & Burckle, M.A. (2002). Romantic relationships of hypercompetitive individuals. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 21, 517–530.